

אסתר מאיר

הפעילות הציונית

הקדמה

הקשרים בין בבל וארץ ישראל התקיימו לאורך כל שנות ההיסטוריה היהודית. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה עלו לארץ יהודים מכוורדיסטאן ומבבל; ביניהם היו כמה מבני המשפחות העשירות של בגדאד.

הקמתה של התנועה הציונית באירופה בסוף המאה התשע-עשרה הביאה להתעוררות לאומית בקרב קבוצות של משכילים עבריים. כמה אלפי עולים הגיעו לארץ מעיראק בשנות העשרים והשלושים; רובם הגדול עלה בדרכים בלתי-חוקיות.

בשנות העשרים של המאה העשרים פעלו בעיראק מספר ארגונים ציוניים. ארגונים אלה הקימו מועדונים חברתיים שבהם למדו עברית מודרנית, קראו ספרים ועיתונים עבריים, ניהלו שיחות ודיונים ועסקו בפעילות ספורטיבית. קשריהן של האגודות הציוניות עם התנועה הציונית העולמית התמקדו באיסוף תרומות ובחלוקת רישיונות עלייה. מורים מארץ ישראל לימדו בעיראק עברית וכיוונו בני נוער אל הציונות הסוציאליסטית. בני נוער אלה פעלו במסגרת ארגון "אחיעבר", וגרעין מתוכם אף עלה לארץ ישראל והצטרף להתיישבות העובדת. הקבוצה התפרקה לאחר שנחשפה על ידי השלטונות.

הפעילים הציוניים באו מקרב המעמד הבינוני-הנמוך, ורובם היה על קו התפר שבין מסורת יהודית ועברית ובין מודרניות. התארגנותם הייתה פרי יזמה מקומית וביטאה את התרחבות תהליכי ההתמערבות וההשכלה בקרב הקהילה היהודית.

בתקופה זו זכו היהודים בשוויון זכויות מלא, השירות הציבורי נפתח בפניהם וגם אפשרויות המסחר התרחבו מאוד. היהודים ראו בתקופה זו "תור זהב". הבעיה היהודית במובנה הלאומי עדיין לא הייתה קיימת בעיראק וממילא לא נזקקו היהודים לפתרון הציוני. לא מצוקת הגלות הניעה את הפעילות הציונית המקומית אלא אהבת ציון. אולם כאשר נעשתה התנגדותו של הממשל העיראקי לפעילות הציונית ברורה ונחרצת, ובעקבותיה גורשו המורים

"אחיעבר"

תנועת נוער ציונית שהוקמה בשנת 1930 ופעלה להפצת התרבות העברית, בין היתר בהקמת ספרייה עברית. בעקבות מחלוקת על אופי הפעילות הציונית ועליית חלק מפעילי התנועה כחלוצים לארץ ישראל, הצטמצמה פעילות התנועה עד שנפסקה לחלוטין בשנת 1937. הפעילים והספרייה היו הבסיס לתנועת "החלוץ", שהוקמה בשנות הארבעים.

חברי ארגון "אחיעבר" יוצרים מגן דוד חי בנהר, עיראק, 1932

קבוצת "מכב", בגדאד, 1930

אהרן ששון (1873-1962)

ידוע בכינויו "המורה". פעיל ציוני חשוב, שהקים את האגודה הציונית הראשונה בעיראק בשנת 1921, ופעל להעלאת יהודים לארץ ישראל ולגביית תרומות עבור היישוב היהודי בארץ. בשנת 1924 הקים בבגדאד את בית הספר "פרדס הילדים", ששפת הלימוד העיקרית בו הייתה עברית. ששון תמך ברבנים במחלוקתם עם הרב ששון כ'צורי בשנת 1929, ותרם לסילוקו ממשרתו. בשנת 1935 נעצר על ידי השלטונות בגלל פעילותו הלאומית, אך שוחרר בעקבות התערבות בריטית ועלה לארץ ישראל.

אהרן ששון

הארץ-ישראלים ואף אהרון ששון - הדמות המרכזית בהתארגנות הציונית ובהוראת העברית - נאלץ לעזוב את עיראק ולעלות לארץ ישראל, נפסקה הפעילות הציונית.

פרעות יוני 1941, הפך הוד, זעזעו את יהודי עיראק והיו לנקודת שיא בתהליך הכרסום באמנציפציה שהעניקו הבריטים ליהודים. יסודותיה האידאולוגיים והחברתיים של מגמת ההשתלבות, אשר אפיינה את העילית החברתית והאינטלקטואלית בקהילה, נפגעו קשה, וקם גל של התעוררות וחיפוש אחר דרכי פעולה לשינוי המצב על ידי הגירה, עלייה לארץ ישראל או הצטרפות לתנועות מהפכניות. דינמיקה זו נתנה את אותותיה בעיקר בקרב הצעירים היהודים שהתחנכו על עקרונות השוויון והזדהו עם המדינה העיראקית. הצעירים האלה נפגעו יותר מאחרים מההפלות הכלכליות והחברתיות ומההגבלות על רכישת השכלה גבוהה, ומתוכם צצה ועלתה שכבת פעילים בני המעמד הבינוני והבינוני הנמוך, אשר חיפשו פתרון כלול לבעיה היהודית בעיראק, אם באמצעות הפתרון הקומוניסטי ואם באמצעות הפתרון הציוני.

אולם בעבור היישוב הארץ-ישראלי הייתה העלייה צורך קיומי. ב-1942 ידעה הנהגת היישוב שחידוש הפעילות הציונית באירופה איננו קרוב. זמן קצר אחר כך חלחלה ההבנה כי ייתכן שבתום המלחמה לא ייוותרו יהודים חיים באירופה. מן ההכרח היה למצוא מאגר אנושי חלופי של עולים להבטחת עתידו הפוליטי של היישוב היהודי בארץ. לאחר שנים ארוכות של נתק בין הממסד הציוני ובין יהודי עיראק, שיגר המוסד לעלייה ב' שלושה שליחים לעיראק: אנצו סרני, שמריה גוטמן ועזרא כדורי. זמן קצר לאחר בואם הם הגיעו למסקנה שיוכלו ליצור מאגר של עולים, אשר יפנו להתיישבות העובדת ויישאר בה רק על ידי ייסודה של תנועה ציונית-חלוצית שתחנך לערכיה של תנועת העבודה.

בנייתה של התנועה החלוצית

שלטון החירום שכוננו הבריטים בעיראק בעת מלחמת העולם השנייה, תנועת הצבא הבריטי במרחב המזרח תיכוני, בין איראן, ארץ ישראל וצפון אפריקה, ובמיוחד נוכחותם של ארץ-ישראלים ממתנדבי הצבא הבריטי ועובדי "סולל בונה", היו גורמים מסייעים לפעילות הציונית בשלביה הראשונים. בנסיעותיהם התכופות העבירו הארץ-ישראלים דואר שוטף בין השליחים ובין המוסד לעלייה ב', וחומר עבור התנועה: ספרים, עיתונים וכיו"ב. הם סייעו להעברת השליחים לעיראק ולהחזרתם לארץ ישראל, וכן הבריחו לעיראק כלי נשק ומכשיר אלחוט.

חשובה לא פחות הייתה תרומתם לכינונה של הפעילות החינוכית בתנועה החלוצית ולביסוסה. החיילים ועובדי "סולל בונה" סייעו לשליחים בהדרכת נוער בבגדאד, ניהלו את הסניף המקומי בבצרה ובמשך תקופה קצרה גם בפךכוך ובמוצל (1942). הם היו מעורבים גם בהברחתם הבלתי-חוקית של מאות עולים מעיראק, ביניהם כמה עשרות יהודים מן הצבא הפולני.

המוסד לעלייה ב'

המוסד לעלייה ב' הוקם בשנת 1939 על ידי מוסדות היישוב כדי לטפל בארגון העלייה הבלתי-חוקית (ההעפלה) על היבטיה השונים: ארגון מעפילים, השגת אניות וציון, הכשרת אנשי הצוות על האניות. הרוח החיה בארגון היה שאול אביגור (מאירוב), שעמד בראשו משנת 1942. ראשיתה של פעילות המוסד לעלייה ב' הייתה בהעלאת יהודים מארצות אירופה, אך עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וסגירת שערי אירופה עבר מרכז הכובד של פעילותו לארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. לאחר המלחמה עסק בעליות שארית הפליטה ויהודי ארצות המזרח. המוסד לעלייה ב' פורק בשנת 1952.

"סולל בונה"

חברת פועלים שיתופית לעבודות ציבוריות בתחומי הסלילה והבניין, שהחלה לפעול בשנת 1924. במהלך מלחמת העולם השנייה ביצעה "סולל בונה" עבודות רבות עבור הצבא הבריטי ברחבי המזרח התיכון, בין היתר בסוריה, באיראן ובעיראק. נציגי "סולל בונה" סייעו לפעילות הציונית בארצות אלה.

אתיקה הלימודי נולדו בבת הנוסעת הציונית שם
טבת שימש מקום מסתור ליהודים שברחו
 לעיראק בשנת 1941. בנה קהילה ציונית על רקע
 הצנעת "מסעודה שם טוב", שגרם למוותם של
 יהודים שהמתינו לעלייה לארץ. בעקבות
 האירוע גבר קצב העלייה. בחודשים מאי-יוני
 של אותה שנה עזר השלטון העיראקי פעילי
 עלייה רבים, והאשים אחדים מהם בארגון
 פיגועים מספר ובביצועם, בין היתר בזריקת
 הרימון. לטענתם, אירועים אלה אפשרו
 ליהודים להציג עצמם ככפי העולם המערבי
 כנתונים בסכנה, ולהאיץ את העלייה לישראל.
 תפיסה זו חלחלה גם ליהודי עיראק עצמם,
 אך ועדת חקירה שהוקמה בארץ בנובמבר
 1960 על ידי דוד בן-גוריון קבעה כי היא "לא
 מצאה שום הוכחה עובדתית לזריקת הפצצות
 על ידי ארגון או פרט יהודים כלשהם" ("ידו"ח
 ועדת החקירה", בתוך: מ' בן-פורת, **לבגדאד
 וחזרה – סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה**, אור
 יהודה 1996, עמ' 245).

יתר על כן, חברת "סולל בונה" סיפקה כיסוי חוקי לשליח המוסד, אנצו סירני, אשר פעל בבגדאד בשליחותה והיה למעשה נציגו הבלתי רשמי של היישוב הארץ-ישראלי. בתנאי המחותרת בעיראק הייתה לתפקידו חשיבות ממדרגה ראשונה: השליח שהה בעיר בגלוי וניהל את התנועה בחשאי. בתוקף תפקידו קשר קשרים עם חוגי השלטון, ביניהם פקידים בריטים ועיראקים, אנשי עסקים ובעלי ממון ואישים בעלי מעמד בקהילה היהודית. הקשרים החברתיים נוצלו לאיסוף מידע מודיעיני, מדיני וביטחוני, אשר הועבר ארצה. בשעת משבר נסתייעה התנועה בקשרים אלה לשם שחרור עצירים, טיוח ראיות מרשיעות ושיחוד פקידים רמי מעלה, שופטים ושוטרים. חשיבותו של התפקיד התגלתה בעיקר בעתות משבר, כשהשליח החוקי היה היחיד שניהל את פעולות החירום, ושמר על קיומה של המסגרת הארגונית עד שתחלוף הסכנה.

מעמדה הבלתי-חוקי של התנועה הציונית הקשה על ניהול פעילותה השוטפת. לא ניתן היה לנהל תעמולה ציונית גלויה בעיתונות ובבתי הספר, ולהפיץ ספרות ציונית. הפעולות התנהלו במרתפים של בתי היהודים בבגדאד, ואירועים כגון מסיבות רבות משתתפים וערבי הווי, מסעות וטיולים או חוות הכשרה היו נדירים, לעתים בלתי אפשריים. הצעירים ידעו שהם צפויים לקנסות כבדים או לעונשי מאסר אם יילכדו על ידי השלטונות, ואף על פי כן הלך וגדל מספרם של חברי התנועה.

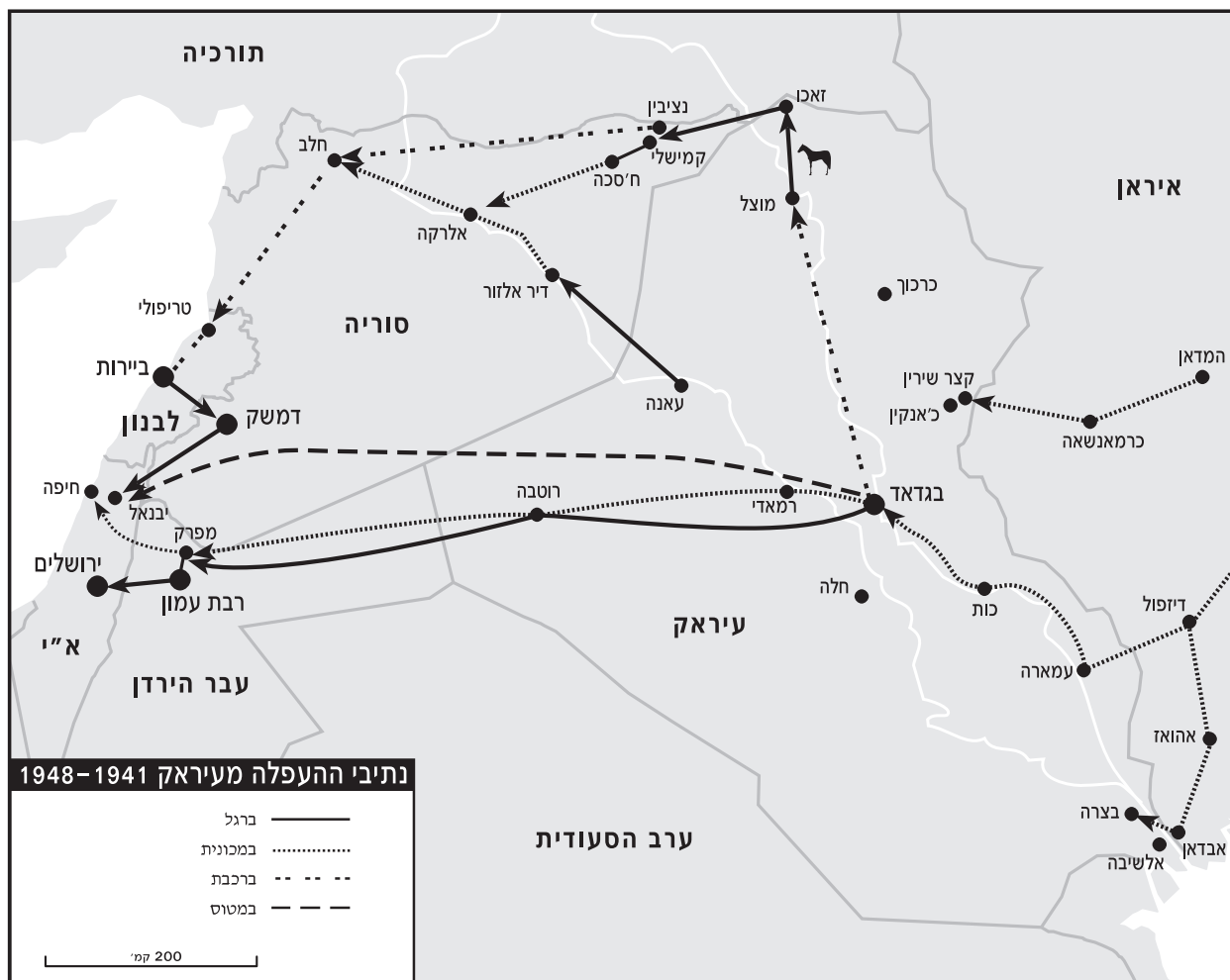
מה היו גורמי המשיכה של בני הנוער היהודי בבגדאד אל התנועה הציונית?

א. הנוער שנמשך לציונות היה ברובו נוער משכיל, שחיפש תוכן ומשמעות בחייו ודרך לבלות את שעות הפנאי. התנועה הציונית

כתנועת נוער הציעה לו חברה מעורבת של בניס ובנות, מצב חריג בחברה היהודית בעיראק, וחיי חברה ערים ותוססים: ריקודים, טיולים ומשחקים.

ב. התנועה הציונית התייחסה בחיוב לערכי העולם המודרני, ובכך התאימה למערך הנפשי של בני הנוער הצעירים שהזדהו עם המודרניזציה ועם רעיונות ההשכלה, ואשר אליהם התוודעו באמצעות מערכת החינוך של הקהילה. תפיסותיה הלאומיות-יהודיות של התנועה הציונית ויחסה החיובי אל העבר היהודי (אך לא אל ההווה היהודי), משכו את אותם בני נוער שעדיין נמצאו על קו התפר שבין מסורת למודרניות. צעירים אלה באו ממשפחות מסורתיות ומרקע מסורתי, לא שללו את ההווה היהודית ולא אבו לוותר על זהותם הלאומית היהודית, ועם זאת גילו ביקורתיות כלפי המסגרת המסורתית. בתנועה הציונית הם מצאו מיזוג של ישן עם חדש.

ג. התנועה היוותה כר לפעילות חברתית ופוליטית, ובכך סיפקה תחליף לבני הנוער המשכילים מן המעמד הבינוני-הנמוך, אשר דרכם אל ההשפעה בתוך הקהילה הייתה חסומה. נראה שגורם זה היה מניע מרכזי במשיכת הצעירים אל התנועה, אשר לא יכולה הייתה אמנם להציע להם תפקידים קהילתיים, אך פתחה בפניהם נתיב חדש, שבו הוכשרו למלא תפקידים כמנהיגי ציבור. בינתיים הם הסתפקו בניעות (מובילות) חברתית ופיקודית בתוך הארגון הציוני כמדריכים, כחברי ועדות שונות, כחברי מזכירות וכפעילי עלייה. בפעילותם בתנועה רכשו בני הנוער כלים להגשמת

שאיפותיהם החברתיות והפוליטיות: ביטחון עצמי, אמונה בצדקת הדרך וגאווה לאומית, כמו גם שיטות התארגנות ושיתוף פעולה, ודרכים לפעילות בקרב ציבור רחב. החברות בתנועה העניקה לבני הנוער גם כוח ועצמה, מפני שהם נתפסו כנציגי היישוב ומאוחר יותר כנציגי מדינת ישראל.

ד. התנועה הציונית הציעה דגם לפתרון בעיית אובדן הביטחון הפיזי, בהקימה את ארגון ה"הגנה". אפשר אמנם להטיל ספק במידת יעילותו במקרה שהיו פורצות פרעות, אך הוא נתן מענה לפחות במישור הפסיכולוגי, בספקו תחושה של ביטחון וגאווה לאומית. ארגון ה"הגנה" יצר מסגרת פעולה למי שלא היו מעוניינים באידאולוגיה הציונית. חלק מן המצטרפים לארגון באו מחוגים מבוססים ובעלי השפעה בקהילה, שלא התלהבו מן הרעיונות הציוניים, ובמיוחד לא מרעיון העלייה וההגשמה החלוצית; אולם בעקבות חברותם ב"הגנה" היו לחלק מן המערך הציוני.

ה. גורם נוסף שסייע להצלחתה של הציונות בעיראק היה ההסכמה הכללית ששררה בקהילה ביחס לאהבת ארץ ישראל. רבים מיהודי עיראק זיהו את אהבת ציון עם הציונות, ולכן לא הבינו חלק מן ההורים, לפחות בשלבים הראשונים, את המשמעות

השליח שמריה גוטמן, ישראל, 1969

שמריה גוטמן (1909-1996)

שליח המוסד לעלייה ב' לעיראק, לימים ארכיאולוג מחושפי עתיקות מצדה וגמלא. הגיע ב־1942 יחד עם אנצו סירני ועזרא כדורי ופעל שם עד 1944 כאחראי להעפלה, אך הרבה לעסוק גם בענייני תנועת "החלוץ" בעיראק.

המגשימה, המחייבת, של החברות בתנועה, ובכך סייעו לבניית סביבה אוהדת שהייתה תנאי לקיום הציוני.

ו. אך מעל לכול הייתה חשיבות לאידאל הציוני עצמו. האמונה באידאל הקלה על מבוכתו של הצעיר היהודי, ובאמצעותה נותבו רגשות תסכול, זעם וחרדה אל אפיק יוצר – האקטיביזם החלוצי. לאלה שביקשו להגר מעיראק הציעה התנועה לעלות לארץ ישראל, וגם אם לא תמיד ניתן היה לממש את השאיפה, עצם הציפייה בתור להעפלה הפיחה בהם תקווה.

בשלהי 1942 הקיפה הפעילות הציונית כ־500 צעירים, רובם בבגדאד ומיעוטם בבצרה ובכרכוך. הם למדו עברית, היסטוריה יהודית, תולדות הציונות ועוד. חברי התנועה, כשליש מתוכם בנות, היו ברובם תלמידי תיכון ופקידים, אך היו בהם גם כמה סוחרים, עורכי דין ואחרים, בני 17 עד 25, ואחדים בני שלושים. המבוגרים שבהם באו מקרב חברי הגרעין הוותיק "אחיעבר", ועזרו לשליחים בהדרכה ובהוראת העברית. בפסח של שנת 1943 נערכה הוועידה הראשונה של התנועה או, כהגדרתו של השליח שמריה גוטמן, "המועצה המייסדת הראשונה של הסתדרות 'החלוץ' בעיראק". השתתפו בה קרוב למאה חברים, נציגי 35 הקבוצות שהיו קיימות בבגדאד. הייתה זו הפעם הראשונה שחברי הקבוצות השונות נפגשו, והווייתור על עקרון המידור העיד על התגברות ביטחונם של השליחים בעצמם ובתנועה שייסדו. שבעות אחדים לאחר מכן, בעת ביקורו בארץ, סיפר גוטמן לחברי מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות על דרך ארגונו של המפגש:

להפגיש בזמן זה 100 חברים היה דבר קשה מאוד. סודר שולחן ועליו בקבוקי יין וכל מיני מאכלים מזרחיים, הביאו גיטרה ופטיפון, כדי שאפשר יהיה בשעת הצורך להפוך את המועצה למסיבת נישואין. נקבע מי יוריד את הדגל, את הסיסמאות, כדי להפוך את הפגישה למקום "חיננא והילולא". אף חבר, מלבד המארגנים המעטים, לא ידע למפרע לאיזה בית הוא יבוא. והבית היה הבית המרכזי שלנו, ממנו יוצאת תורתנו. לא רצינו לערוך בו את הפגישה, אבל קשה מאוד לעשות פעולה בבתים פרטיים.

א"ע, דיווח שמריה גוטמן, פרוטוקול מזכירות הוועד הפועל, 20 במאי 1943.

בהחלטות הוועידה לא נזכרה שאלת השתייכותו הפוליטית של "החלוץ" בעיראק. כדי למנוע מחלוקת החליטו השליחים, בהסכמה שבשתיקה, שיש לחנך את בני הנוער בעיראק לקווים הכלליים המשותפים לתנועות ההתיישבות השונות ולהתעלם מן ה"גוונים", ההבדלים האידיאולוגיים. אך למרות "כלליותו" של "החלוץ" העיראקי, הוא היה קשור עם הקיבוץ המאוחד. בסיפוריהם ובתיאוריהם קשרו השליחים את הנוער אל שם הקיבוץ שממנו באו, אל נופו הגיאוגרפי והאנושי ואל אורח החיים שלו. בכך נקבעו הרבדים הגלויים והסמויים בזיקה הפוליטית של תנועת "החלוץ" בעיראק. היא הוגדרה ככללית ובלתי־מפלגתית, אך למעשה הייתה נחלתו של הקיבוץ המאוחד. למדיניות זו היה פן פטרנליסטי: לא זו בלבד שמנעה מבני הנוער היהודי בעיראק לבחור את תנועת הנוער הציונית שלהם, היא אף לא יידעה אותם על קיומן של תנועות כאלו.

המשבר הראשון ושיקום התנועה

הפעילות הציונית לא יכולה הייתה שלא לעורר את תשומת לבם של שירותי הביטחון העיראקיים והבריטיים. ככל שגברה השפעתה ורבו הצלחותיה או כישלונותיה התרבה גם המידע שהצטבר אודותיה.

בסתיו 1942 החלו להגיע פליטים יהודים־פולנים לאיראן ולעיראק במסגרת פינוי הצבא הפולני מרוסיה לאיראן, ומשם לחזית הים התיכון. עשרות מהם ערקו ממחנותיהם

אריה אשל (שיל) (1912-1968)

יליד גרמניה, עלה לארץ בשנת 1934. איש הסוכנות, אשר שירת גם בהגנה. בשנים 1943-1944 נשלח מטעם המוסד לעלייה ב' לעיראק בכיסוי של נציג "סולל בונה". שיקם את התנועה הציונית בעיראק לאחר המשבר של אפריל 1943. לימים איש משרד החוץ ושגריר ישראל במדינות שונות.

והוברחו לארץ ישראל. מסלול הבריחה עבר ממימי השט אלערב לבצרה, ומשם לבגדאד. כאן הוסתרו העריקים בבתי יהודים במשך ימים או שבועות עד בואה של שיירה צבאית, ואתה יצאו לארץ ישראל.

בקץ 1943 לכדו שירותי הביטחון הפולנים והבריטים חייל ארץ-ישראלי שהיה מעורב בהברחות. כל הפעילים הציונים שהיו מעורבים בפעילות זו, שליחים ומקומיים כאחד, עזבו את בגדאד, חלקם הסתתרו ואחרים הועברו לארץ ישראל. הפעילות הציונית שותקה, אך הבריטים לא הצליחו להרוס את התשתית הארגונית שלה.

בתחילת 1944 החל אריה אשל (שיל), ממלא מקומו של אנצו סרני, לשקם את התנועה. אשל, שהיה איש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, קשר קשרים עם אישים בעלי השפעה בקהילה היהודית ובממשל העיראקי והבריטי, שנוצלו לצורכיהם של התנועה ושל המודיעין הפוליטי של היישוב. מתקופה זו ואילך עסקו השליחים הארץ-ישראלים גם בריגול. שילוב מסוכן זה הביא בסופו של דבר לחשיפתה של התנועה במאי 1951, למאסרים המוניים ולתלייתם של שניים מאנשיה.

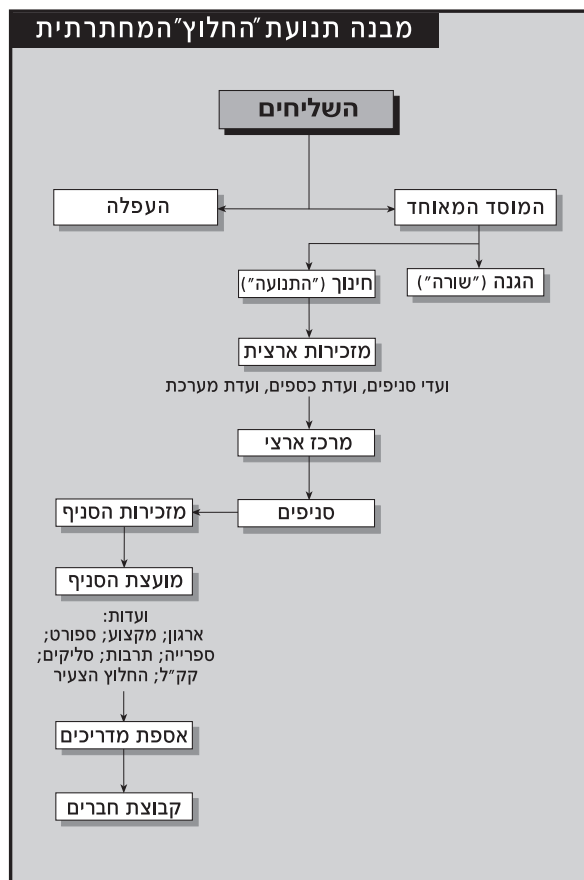
גישתו של אשל לשיקום הפעילות הציונית התבססה על לקחים אחדים שהופקו ממה שכונה "המשבר". הוא הבין שיש לבסס את התנועה על הנהגה מקומית של אנשים צעירים, מוכשרים, מתמידים ונאמנים, אשר תישא בעול הפעילות ובכך תימנע תלות מוחלטת בשליחים הארץ-ישראלים. הכשרת המנהיגים הייתה אמורה להיעשות על ידי הרחבתו והעמקתו של החינוך הרעיוני-האידיאולוגי.

לקח נוסף נגע למבנה התנועה: המבנה צריך להיות מדרגי (הייררכי) וממודר, ובראשו מוסדות פונקציונליים בהנהלתם של צעירים מקומיים, כדי לאפשר פעילות תקינה ושוטפת גם בעתות חירום ולאחריהן. בכך ביקש להבטיח את עמידותה ועצמאותה של התנועה הציונית בעיראק, תוך הבטחת מחויבותה הרעיונית והאידיאולוגית כלפי תנועת האם בארץ ישראל (הקיבוץ המאוחד), כדי שעצמאותה לא תחרוג מעבר לתחומים הארגוניים.

תהליך שיקום התנועה התבסס על שלושה יסודות: התרחבות כמותית, פנייה לקבוצות חברתיות חדשות והקמת מוסדות. תוך מספר חודשים הוכפל מספר חברי התנועה והגיע ל-500, שליש מהם בנות, בגילים שבין 17 ל-25.

צעירים אלה נמנו עם השכבות הנמוכות בקהילת בגדאד, רובם תלמידי תיכון מהמעמד הבינוני והבינוני-הנמוך. מעתה לבשה הפעילות אופי של תנועת נוער. התנועה אמנם לא חדרה אל המעמד הבינוני-הגבוה והמעמד הגבוה והעשיר, אבל נמצאו בה כמה מבני המשפחות האמידות או הנכבדות ובעלות ההשפעה בקהילה.

הוקמה מועצה שכללה כעשרה חברים, ביניהם שתי חברות. המועצה הייתה המוסד העליון של התנועה ואמורה הייתה להוות את ה"אקזקטיבה" (הגוף הביצועי) שלה, אך בשלב זה לא הייתה אלא גוף מיעוץ בלבד. השליחים הארץ-ישראלים העריכו שבני הנוער המקומיים אינם בשלים להנהגה מפני שאין להם חשיבה עצמאית. התעניינותם בעולם הסובב אותם, בבעיות כלליות, בחדשות פוליטיות ואחרות הייתה מצומצמת, טענו השליחים, איש מהם איננו קורא עיתון יומי ואיננו מאזין לחדשות הרדיו באופן קבוע, והם מתקשים

להבדיל בין עיקר לטפל.

לצדה של המועצה פעלו כמה ועדות: ועדת ארגון, שתפקידה היה לפקח על קבלת חברים; ועדת עלייה, שבחרה מועמדים לעלייה וחיפשה דרכים להברחתם; וכן ועדת קרן קיימת וועדת תרבות, שעסקו באיסוף כספים ובארגון טיולים, בפרסום חוברות וכיו"ב. הוועדות היו אמורות להיות צעד ראשון בהקמתה של שכבת הנהגה עצמאית ובביסוסה, אלא שמספר חבריהן היה קטן וחלק ניכר מתפקידיהן הוטל על חוג מצומצם של מדריכים, שהתבלט ברצינותו ובהתמכרותו לפעילות.

המשבר השני

בקיץ 1944, בעיצומה של תכנית ההתרחבות, נקלעה התנועה החלוצית שוב למשבר חמור, לאחר שמכתבים לארץ ישראל נפלו לידי השלטונות עקב הלשנה. במכתבים שנתפסו הוזכרו שמות, כינויים, כתובות ופרטים על דרכי ההעפלה. כך נודע לעיראקים שבתוככי הקהילה היהודית של בגדאד קיים ארגון ציוני מחתרתי, המנוהל על ידי סוכני התנועה הציונית, מקיים קשרים סדירים עם היישוב הארץ-ישראלי וחותר – בעצם קיומו ובקשריו עם גורם עוין – תחת אושיות המדינה העיראקית.

השלטון העיראקי ראה בקיום המחתרת הציונית פגיעה בריבונותה של המדינה ופעל לחשיפתה. היערכות התנועה לנוכח המשבר החדש הייתה מהירה: חברים ששמותיהם הוזכרו במכתבים עזבו את בתיהם והסתתרו, ארבעה מהם נשלחו ארצה עם דרכונים מזויפים. ספרייה ובה כ-1,300 ספרים הועברה למקום בטוח יותר. עבודת התנועה הופסקה, שניים מן השליחים חזרו ארצה ושליח העלייה אריה אברמובסקי נשאר לטפל במשבר. בסיומו של המשבר החלה פעולת השיקום: איחוד קבוצות, הרחבת חוג המדריכים והכנת סמינר להכשרת מדריכים חדשים. את הסמינר ניהל יהושע גבעוני, אשר מילא תפקיד חינוכי ראשון במעלה בתולדות התנועה החלוצית בעיראק. הוא הנחיל לה את ממד העומק האידיאולוגי המיוחד, עיצב את דמותה החינוכית וארגן גרעין של מדריכים ופעילים, שהנהיג את התנועה עד חיסולה ב-1951. בני נוער מן המעמד הבינוני והבינוני-הנמוך הוסיפו להתדפק על פתחה של התנועה, דיווח אשל, "לא מפני שעשינו רושם כל כך יפה, אלא מפני שהמציאות הכריחה את הנוער למצוא נקודות אחיזה חדשות ואנו ידועים כנותני פתרון" (את"ה, 20/14, מגולני [אריה אשל], יולי 1944).

בדצמבר 1944 התכנסה הוועידה השנייה של תנועת "החלוץ" בעיראק ובין חמישיים משתתפיה היו גם נציגים מבצרה וממוצל. התנועה, שהגדירה עצמה כחלק מתנועת "החלוץ" העולמית כבר בוועידה הראשונה (1943), הכריזה על מטרותיה: הגשמה חלוצית, חינוך לשפה העברית, לקוממיות יהודית ולהגנה ולשיתופה השווה והמלא של האישה. התנועה גם הכריזה על זיקתה להסתדרות הציונית העולמית ולקרן הקיימת, ועל מחויבותה לעלייה, לחיי עבודה ולחברות בהסתדרות הכללית של העובדים. ושוב, כמו בוועידה הראשונה, לא ציינה התנועה את זיקתה לקיבוץ המאוחד, וההחלטות נוסחו ברוח ההחלטה של הנהלת הסוכנות להקים בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה תנועה חלוצית אחידה. עם זאת, לא ראו מנסחי ההחלטות בעיראק בתנועה חלק מהתנועה החלוצית האחידה. הם המשיכו לחנך את חברי התנועה לראות ביישובי הקיבוץ המאוחד את ביתם. ביטוי לשביעות רצונו מתוצאות הוועידה נתן אריה אשל במכתבו למחרת הוועידה:

אתמול היה לנו יום גדול, יום הוועידה השנייה של תנועתנו. חבל מאוד שלא יכולתם לראות את שכבת המדריכים הצעירה, את אנשי בגדאד ובצרה בעבריותם, בהחלטיותם והתמסרותם, שלא ראיתם איך מאבק־אדם נוצרו פה חוג מלוכד וחבר חברים וחברות,

יהושע גבעוני (1915-1978)

יליד פולין, עלה לארץ בשנת 1935, והצטרף לקיבוץ אלונים בשנת 1940. פעיל המוסד לעלייה ב' בעיראק בשנים 1943-1945, וגורם מרכזי בהכשרת שכבת מדריכים מקומיים והטמעת ערכים חלוציים-סוציאליסטיים.

הנושאים בגאווה את רעיון התקומה. [...] תנועתנו יצאה מתקופת הילדות, שהקשר אל התנועה אינו מבוסס יותר על התלהבות סתם, כי אם מושתת על הכרה. עכשיו אני מאמין, שחלק די ניכר מחוג המדריכים (ובעיקר הצעירים שבה), מסוגלים לחיי חולין אפורים של הגשמה עקשנית, ופעולת ההדרכה השוטפת מקבלת יותר ויותר דמיון למה שעמד לפנינו כמטרה.

את"ה, 20/14, מגולני (אריה אשל), 3 בדצמבר 1944.

השלב הראשון בבנייתה של התנועה החלוצית בעיראק מורה על התפתחות דיאלקטית, תוך מאבק מתמיד בין עליית הפופולריות שלה ברחוב היהודי ובין הרחבת המצוד מצד המשטרה העיראקית; בין שאיפות התרחבות ובין אילוצי הצטמצמות. מתוך הדיאלקטיקה הזו נבנו מוסדות התנועה ונקבעו שיטות פעולתה. עם זאת, יש לזכור שבתקופה זו נהנתה התנועה ממסגרת תומכת: יציבות פוליטית, נוכחות ארץ-ישראלית ניכרת ושהותם של זרים רבים בעיראק. כל אלה הקלו על צעדיה הראשונים ובאו לעזרתה בעתות מצוקה. גם שני המשברים שעברו עליה ב-1943 וב-1944

תרמו לחוסנה הארגוני והרעיוני, מאחר שהם חייבו אותה לצמצם את שורותיה ולהעמיק את בנייתה המחתרתית, להתבסס על מוסדות עצמיים ולשים דגש על חינוך אידאולוגי. בתום המלחמה, עם החמרתם של תנאי הפעולה, הייתה המחתרת הציונית מבוססת דייה כדי לשרוד ואפילו להרחיב את השורות.

לקראת סיום מלחמת העולם השנייה, במאי 1945, הייתה התנועה בנויה כפירמידה. שכבת המסד מנתה עשרות "תאים" של חניכים ומדריך, שכבת המרכז מנתה מדריכים, המוכשרים והמתמידים בקרב חברי התנועה, והשכבה העליונה – שליחים שהסתייעו בחיילים הארץ-ישראלים ובמדריכי התנועה. מסגרת ממודרת זו נפרצה רק בהתכנסויות השנתיות של הוועידות הארציות, תוך נקיטת אמצעי זהירות מרביים. בנוסף היה חוג אוהדים, שהעמיד לרשות התנועה את קשריו לצורך פעולתה השוטפת, במיוחד בעת משבר. עם זאת אין להתעלם מן הפרופורציות. התנועה הציונית בעיראק הייתה קטנה בהיקפה ושולית בכוחה ובהשפעתה. חבריה נמנו עם חוג חברתי מצומצם ומוגבל של צעירים מבני המעמד הבינוני והבינוני-הנמוך, ופעולתה הייתה מחתרתית, נסתרת מעיניהם הבולשות של הבריטים, העיראקים, הממסד היהודי ולעתים גם של בני משפחותיהם של החברים.

מסיום המלחמה ועד הקמת המדינה

ב-1945 עמדה התנועה בשיאו של תהליך התבססות ארגוני ורעיוני: כל הוועדות שהוקמו שנה קודם תפקדו באופן שוטף. התקיימו סמינרים להכשרת מדריכים חדשים, המרכז הארצי התכנס מדי שנה בחג הפסח, התנועה פרסמה עלונים, חוברות ודפי מדע בעברית ובערבית, וחבריה שילמו מס חבר ותרמו לקרן קיימת לישראל. בסוף 1945 מנתה התנועה 1,700 חברים: 1,200 מהם בבגדאד, 340 בבצרה והיתר בערים אחרות.

אך במקביל היה על התנועה להתמודד עם קשיי היום-יום, שהלכו והחריפו לנוכח הנתק הגובר והולך בין עיראק ובין ארץ ישראל, וכתוצאה מהתפתחויות פנים-עיראקיות. א. החריף שבקשיים היה המחסור בשליחים. החיילים הארץ-ישראלים פונו בהדרגה, גם רוב השליחים ששהו בעיראק ב-1945 שבו ארצה, וממלאי מקום לא מיהרו להגיע. המחסור נבע בראש ובראשונה משינוי סדרי העדיפויות במדיניות הארץ-ישראלית

חברי "החלוץ" בפגישה מחתרתית בבגדאד, המחצית השנייה של שנות הארבעים שלישי מימין: השליח ירחמיאל אסא.

ומהפניית מרב משאבי השליחות לאירופה, לפעילות בקרב ניצולי השואה, תוך הזנחת השליחות לארצות האסלאם.

לכך נוספו תנאי הפעולה בעיראק, שהלכו והחמירו, והקושי לאתר שליחים מתאימים בעלי חזות מזרחית שישתלבו בנוף האנושי בעיראק. כמו כן הקשו המאבקים בארץ ישראל בין מפא"י ויריביה הפוליטיים, במיוחד התנועה לאחדות העבודה. התוצאה הייתה שבמשך שלוש שנים, 1946-1948, פעלו בעיראק חמישה שליחים בלבד.

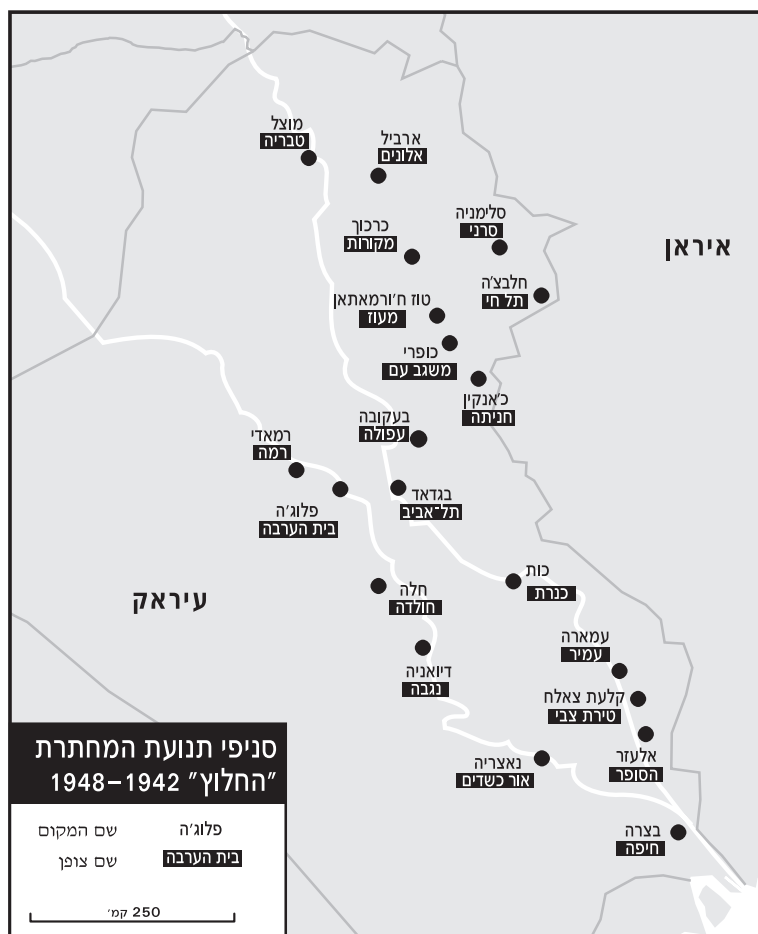
ב. בעיה נוספת, מנקודת מבט ציונית, הייתה המצב הכלכלי הטוב והרגיעה הפוליטית היחסית ששררו בעיראק של 1946. כתוצאה מכך רפה המתח וקהתה חריפותה של שאלת הקיום היהודי בעיראק. צעירים רבים התרחקו מן הציונות, בהעריכם שמתח פוליטי וחוסר ביטחון מאפיינים בתקופה זו את ארץ ישראל יותר מאשר את עיראק. ג. מ־1946 גברו גם הקשיים בדרך ההעפלה. התנועה לא יכולה הייתה לספק פתרון מידי לצעירים שביקשו לצאת מעיראק, ואפילו לא הצליחה לאפשר לבוגריה להגשים ולקיים את צו התנועה ולעלות ארצה.

ד. המחסור במדריכים מקומיים. המחסור נגרם בגלל עלייתם של חלק מן הוותיקים ועזיבתם של אחרים, מאוכזבים, כשבמקביל נמשכה קליטתם של חברים חדשים. גם התחושה שמוסדות היישוב מזניחים את הפעילות בעיראק חלחלה בקרב שכבת

המדריכים והחניכים והוסיפה לתחושת האכזבה והתרעומת. "בעיית הדמורליזציה", כפי שכינו אותה השליחים, הדאיגה אותם במיוחד על רקע ההסלמה המתמשכת בסכסוך היהודי-הערבי בארץ ישראל, וההכרה שהתנגשות בארץ ישראל היא בלתי־נמנעת, וכך גם השלכותיה על גורל הקהילה היהודית בעיראק. השליחים בחרו להתמודד עם הבעיה במישורים הארגוני, החברתי והחינוכי. כמו במקרים קודמים, כך גם עתה צמצמו את מספר החברים. נוסף על כך הם פתחו סמינרים חדשים להכשרת מדריכים, הרחיבו את החינוך הספורטיבי וכללו בו מחנות וטיולים, ושמרו דגש על חיי חברה פעילים ועל חינוך חברתי וחוויתי, מתוך הכרה בכוחם לחזק את רגשות האחוה, הרעות ושותפות הגורל בין חברי התנועה, על מנת להבטיח את חוסנה.

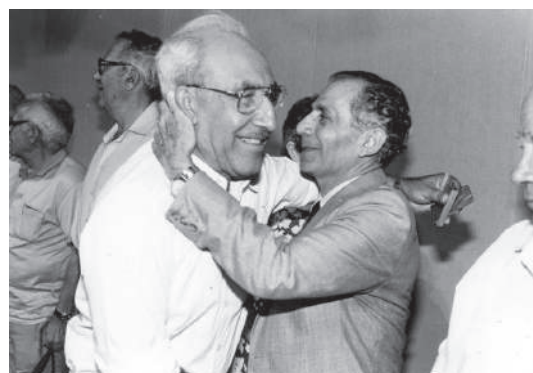
התנועה הציונית בפריפריה

בד בבד עם מאבקה על שמירת הקיים, ואולי בגלל תחושת הייאוש והעייפות בסניפים המרכזיים, ניסתה התנועה הציונית לפרוץ אל תחומי עשייה חדשים: להרחיב את השפעתה לשכבות אוכלוסייה רחבות יותר, לגילאים צעירים יותר, ואף לקהילות הפריפריה בצפון, בדרום ובמרכז. התנועה קלטה נערים ונערות בני 14-17 מדיירי סמטאות העוני של השכונה היהודית בבגדאד, מהם תלמידים בבתי ספר ומהם

שלמה הלל ומרדכי ביבי בטקס חלוקת מדליוני הוקרה לשליחים לעיראק, ירושלים, ספטמבר 1986

נערים עובדים, חלקם חסרי השכלה. בה בעת הגדילה את השפעתה גם בקרב הנוער בשכונות המבוססות, בפתחת שורות ה"הגנה" בפניהם.

החינוך לחלוציות מגיל צעיר ובמשך תקופה ארוכה אמור היה להבטיח את הפנמתם של ערכי "החלוץ" ואת הגשמתם, בהנחה שנערים עובדים בני המעמד הנמוך ייקלטו טוב יותר

בהתיישבות העובדת בארץ מעמיתיהם המשכילים והמבוססים יותר. מרדכי ביבי, מן הבולטים במדריכי התנועה, הסביר במאי 1945 עמדה זו:

הבחור הנכנס לתנועת "החלוץ", כבר נחתם במטרת חייו [בהשקפתו] חותם גלוי. בחורים כאלה קשה להם אחר כך למחוק את החותם הגלוי שהוא ולעבור לחיי עבודה ועמל. להיפך מזה [יהיה] עם הנוער שמוחו יהיה טרי כבצק ושנוכל לכוון אותו כרצוי. ואז בהתבגרותו ייחפך לבחור, שהלאומיות נתמזגה בגופו ובמוחו. בחורים כאלה הם הם יהיו המרדניים האמיתיים בחיי הגלות.

מצוטט מתוך: מ' ביבי, **המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק, 1942-1945**, ירושלים תשמ"ח, כרך ב', עמ' 615.

תחום נוסף שבו גילתה התנועה יכולת מרשימה היה בייסודם ובהפעלתם של סניפים ברחבי עיראק. המשימה תבעה הקצאת מדריכים שישלחו לעיירות ולכפרים מרוחקים, יארגנו שם גרעיני פעילים וידריכו אותם. לשם כך עוכבה עלייתם של מדריכים ותיקים אשר הגיע תורם להעפיל ארצה. כן נדרשה הקצבה כספית למימון פעילותם של המדריכים, אשר עזבו את בתיהם ומקומות עבודתם ונתבעו להקדיש למשימה את כל זמנם. התפקיד היה כרוך בנסיעות רבות וארוכות, ובשהייה בקרב קהילות יהודיות קטנות באזורים נידחים, שבהם עצם הימצאותו של זר עוררה חשד ועלולה הייתה לגרום חקירות של המשטרה המקומית.

בצרה

סניף בצרה הוקם על ידי צעירים מקומיים וחיילים ארץ-ישראלים בקיץ 1942. בשל הנתק בין בצרה לבין בגדאד התפתחו בה דפוסי התארגנות ייחודיים. אמנם התנועה הייתה מורכבת מרבדים מדרגיים בדומה לבגדאד – "תאים", מדריכים, ועדות שונות ומוסדות הנהגה – אך בהעדר שליח ארץ-ישראלי, קמה בה מנהיגות מקומית בעלת תפיסות ציוניות מקוריות ודעות עצמאיות. בראש התנועה עמדו שלושה צעירים שייסדו אותה ב־1942: שמואל מוריה (מועלם), יואב בירון (קטן) ודוד חכם, נכדו של הרב יחזקאל חכם, מי שכינה כרב ראשי ואב בית הדין של הקהילה בין השנים 1905-1941.

ההבדלים בין בגדאד ובצרה באו לידי ביטוי בתחום הרעיוני: בבגדאד הושם דגש על חינוך חלוצי, ובבצרה היה קו ציוני כללי, שעיקרו לימוד עברית וחינוך לציונות, לעלייה ולהתיישבות, בלי להתמקד בתחום הרעיוני והאידיאולוגי של הציונות הסוציאליסטית מבית מדרשה של ארץ ישראל העובדת. גם החיילים הארץ-ישראלים, שהדריכו את חברי התנועה בבצרה, נזהרו שלא להדגיש נימות פוליטיות ולא ליידע את חניכיהם על קיומם

שלמה הלל

נולד ב־1923 בבגדאד, ועלה לארץ ב־1934. חזר לבגדאד כשליח והיה מפעילי תנועת המחתרת הציונית בשנות הארבעים. בשנים 1949-1950 פעל במסגרת המוסד לעלייה ב' להעלאת יהודי עיראק לארץ. חבר כנסת, שר המשטרה (1969-1978), יושב ראש הכנסת (1984-1988) ויושב ראש עולמי של "קרן היסוד" (1989-1997). כיהן בתפקידים ציבוריים וממלכתיים נוספים. קיבל תואר דוקטור לשם כבוד מהאוניברסיטה העברית בירושלים (1995) ומטעם אוניברסיטת בן-גוריון (1997). כתב את הספר **רוח קדים –**

בשליחות מחתרתית לארצות ערב.

חתן פרס ישראל לשנת תשנ"ח על מפעל חיים. מנימוקי חבר השופטים: "שלמה הלל הוא אחת הדמויות הססגוניות ביותר בעושר פעילותו המסורה למען העם והמדינה במשך כל ימי חייו. מסכת חייו היא אספקלריה של האתגרים שעמדו בפני התנועה הציונית ועם ישראל בעשרות השנים האחרונות, וכל כולה בגדר שליחות חלוצית נמשכת אחת, הלוברשת צורה ופשוטה צורה [...] שלמה הלל, אציל הנפש, שילב בכל אשר עשה ופעל מתינות עם נחישות."

של זרמים ומפלגות בארץ ישראל. בסוף אפריל 1945 הגיע לבצרה שליח ארץ-ישראלי, ישראל הרץ, אלא שלא היה זה השליח המיוחל. הרץ היה שליח השומר הצעיר, שהובא לבגדאד על ידי חיילים ארץ-ישראלים חברי תנועתו, על אף התנגדות המוסד לעלייה ב'. בואו עורר את התנגדותם של יתר השליחים, וכפתרון ביניים הוחלט לשגרור לבצרה. הוא פעל בעיר שישה שבועות בלבד, ונאלץ לשוב ארצה בעקבות לחץ כבד שהופעל הן עליו אישית והן על תנועת השומר הצעיר בארץ.

לפרשה זו היו השלכות קשות על חברי סניף בצרה, אך לא היה זה המקרה היחיד שבו נאבקה התנועה החלוצית נגד מתחרים ציוניים. בראשית פעולתם בעיראק נתקלו השליחים בשליחי התנועה הרביזיוניסטית, ופעלו נמרצות למנוע את פעילותם. בד בבד התקיים

מאבק פנימי בין מפא"י ובין התנועה לאחדות העבודה על השליטה בתנועה החלוצית.

בסוף יולי 1946 יצא שלמה הלל לבצרה כדי לשקם את הפעילות בסניף, לארגן סמינר מדריכים ולשים קץ למתח ולסכסוכים בין סניף בצרה לסניף בגדאד. הלל פתר את הבעיה על ידי הדחתם של המדריכים הוותיקים, בהעמידו בפניהם תביעה אולטימטיבית: לעלות או לפרוש. גם שלושת מייסדי הסניף ומנהיגיו נוטרלו, ואת מקומם אמורים היו למלא המדריכים החדשים שהכשיר הלל מקרב בוגרי הסמינר שערך. אך גם בשנים הבאות לא הגיע שליח ארץ-ישראלי לבצרה. השליחים ניסו להתגבר על הבעיה באמצעות ביקורים ממושכים בעיר, ארגון סמינרים למדריכים, שיתוף חברי בצרה בסמינרים ארציים שהתקיימו בבגדאד, וכן שיגור מדריכים ותיקים ומנוסים מבגדאד לבצרה. למרות זאת הוסיפו משברים ופרישות להקשות על פעילות התנועה במקום.

כנס המרכז הארצי של "החלוץ", בגדאד, פסח 1949

אולם השינה של הפליטים העיראקים בטהראן, איראן, יוני 1950

הפעילות הציונית לאחר הקמת מדינת ישראל

הקמתה של מדינת ישראל פתחה תקופה חדשה בתולדותיה של יהדות עיראק. לאחר הקמת המדינה במאי 1948, ועם יציאתם של כוחות צבא עיראקיים למלחמה נגד ישראל, הוכרז בעיראק משטר צבאי. בחסותו מנעו השלטונות פרועות ביהודים, ובה בעת הנהיגו גל של רדיפות נגד הקהילה היהודית והחמירו את הנגישות הכלכליות והאפליה החברתית ששררו לאורך

כל שנות הארבעים. ביולי 1948 הגדיר הפרלמנט העיראקי את הציונות כפשע פלילי, שהעונש עליו נע משבע שנות מאסר ועד מוות. למרות זאת גברו האהדה וההערצה לציונות, בעטיים של התלהבות משיחית ורגשות גאווה שליוו את הקמת המדינה ואת ניצחונותיה בשדה הקרב.

בסתיו 1949 נקלעה התנועה למשבר חמור, לאחר ששלטונות עיראק אסרו חלק מן החברים והמדריכים. נראה היה שהמחתרת כולה, ובכללה ארגון ה"הגנה", מצויים על סף התמוטטות. במצב זה, כשעשרות צעירים נחקרים בבתי הכלא העיראקיים, הצליחה המחתרת למלט לאיראן מאות מחבריה, לארגן הפגנה נגד הממסד הקהילתי, ולהביא להתפטרותו של נשיא הקהילה הרב ששון כ'צורי, ולמינויו של יחזקאל שם טוב, גביר עשיר ובעל השפעה, אשר גילה נכונות לשתף פעולה עם הציונים. זמן קצר לאחר מכן נעצרה החקירה, והבריחה לאיראן נעשתה נתיב יציאה למאות ולא לפי יהודים שביקשו לצאת את עיראק.

בעימות בין התנועה הציונית ובין ראש הקהילה התגלה כושר מנהיגותם של ההנהגה הציונית המקומית, שכללה מדריכים ותיקים בתנועה וב"הגנה", וחברים במועצת התנועה ובוועדותיה השונות. במשך עשר שנות קיומה של הפעילות הציונית בעיראק לא נאבקה בה הנהגת הקהילה, מפני שראתה בה גורם המתחרה בקומוניזם והעריכה שהקומוניזם – ולא הציונות – הוא האיום העיקרי על הקהילה. ההנהגה לא הבינה שמעבר לפן האידאולוגי-הציוני של התנועה יש בה גם פן חברתי אנטי-ממסדי. נשאו אותו צעירים בני המעמד הבינוני, שאותם לא השכילה לשלב במוסדות הקהילה, לשתף בעול האחריות היומיומית ובכך לשכך את להטם האופוזיציוני. כן לא הבינה שאופוזיציה זו רכשה מודעות פוליטית וחברתית, למדה לפעול במסגרות ציבוריות והיא מוכשרת להפעיל ציבור רחב.

ב-9 במאס 1950, כאשר חוקקה ממשלת עיראק את "חוק הוויתור על הנתניות", נמצאו ממשלת ישראל והנהלת הסוכנות היהודית בעיצומו של ויכוח על הגבלת העלייה הגדולה לישראל, שהגיעה באותה עת ליותר מ-400,000 יהודים מאירופה ומארצות האסלאם. בגלל מצוקת הקליטה התלבטה ממשלת ישראל במשך שבועות בשאלת עיתוי העלייה מעיראק והיקפה, ולא הגיעה להחלטה. ההכרעה התקבלה בקבוצת הפעילים הציונים בעיראק, שקראה לכל היהודים לעזוב את הארץ ולעלות לישראל והכריזה על פתיחת ההכשרה לעלייה. התוצאות היו מפתיעות: בתוך חודשים ספורים נרשמו ליציאה יותר ממחצית בני הקהילה, חלק נוסף הצטרף להכשרה בתחילת 1951, ואלפים נוספים הגיעו דרך איראן. בעיראק נותרו כעשרת אלפים יהודים.

במאי 1951, לקראת סיומו של מבצע העלייה מעיראק, לכדה הבולשת העיראקית שני שליחים ישראלים, יהודה תג'ר, ומרדכי בן פורת שעמד בראש המבצע. בעקבותיהם נאסרו עוד עשרות חברי התנועה החלוצית וה"הגנה" ובני משפחותיהם, מוסלמים ויהודים חברי רשת הריגול הישראלית. חלק מהם הועמד למשפט באשמת ריגול למען ישראל. יוסף בצרי, מרגל ישראלי, וצאלח שלום, פעיל בארגון ה"הגנה", הוצאו להורג בינואר 1952 באשמת הטלת פצצות על יהודים שהמתינו בבית הכנסת "מסעודה שם טוב" בבגדאד לקראת עלייתם לישראל. ממשלת עיראק טענה שפעולת טרור זו היא שהביאה לעלייתם ההמונית של יהודי עיראק לישראל.

השליח מרדכי בן פורת מרצה בפני מדריכי התנועה, בבגדאד, סוף שנות הארבעים של המאה העשרים

זריקת הרימון על בית הכנסת "מסעודה שם טוב"

ב-14 בינואר 1951 נזרק רימון יד על בית הכנסת "מסעודה שם טוב", שגרם למותם של יהודים שהמתינו לעלייה לארץ. בעקבות האירוע גבר קצב העלייה. בחודשים מאי-יוני של אותה שנה עצר השלטון העיראקי פעילי עלייה רבים, והאשים אחדים מהם בארגון פיגועים ובביצועם, ובין היתר בזריקת הרימון. לטענתו, אירועים אלה אפשרו ליהודים להציג עצמם כלפי העולם המערבי כאילו חייהם נתונים בסכנה, כדי להאיץ את העלייה לישראל. תפיסה זו חלחלה גם ליהודי עיראק עצמם, אך ועדת חקירה שהוקמה בארץ בנובמבר 1960 על ידי דוד בן-גוריון "לא מצאה שום הוכחה עובדתית לזריקת הפצצות על ידי ארגון או פרט יהודים כלשהם" ("דו"ח ועדת החקירה", בתוך: מ' בן פורת, **לבגדאד וחזרה – סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה**, אור יהודה 1996, עמ' 245).